

Розділ 2. Теоретико-методологічні засади книгознавства, бібліотекознавства та архівознавства

(Part 2. Theoretical and methodological foundations of bibliography,
library science and archival science)

<https://doi.org/10.31516/2410-5333.064.05>¹

УДК 002.2

В. А. Маркова

доктор наук із соціальних комунікацій, професор, Харківська державна академія культури, професор кафедри культурології та медіакомунікацій, м. Харків, Україна

vicmark777@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7086-8575>

СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО КНИГОЗНАВСТВА: ПЕРСПЕКТИВИ ПОДОЛАННЯ КРИЗОВОГО СТАНУ

Проаналізовано нинішнє положення українського книгознавства та намічено перспективи виходу із кризового стану. Розглянуто статус сучасного книгознавства як наукової та навчальної дисципліни. Запропоновано такі заходи: перегляд об'єкта книгознавства; розширення поля наукових досліджень книгознавства завдяки «поверненню» постатей автора і читача; розгляд книжкової комунікації та тих процесів, які в ній відбуваються, в умовах нової комунікативної реальності в цілісності та взаємозв'язку, без розривання її на окремі галузі; паралельне використання як синхронії, так і діахронії під час аналізу процесів, що нині відбуваються у книжковій індустрії; активне залучення компаративних методів аналізу, а також продуктивне доєднання методологічного апарату інших наук; повернення до соціокомунікативного підходу як до основного у книгознавчих дослідженнях; об'єднання зусиль усіх, хто тим чи іншим чином причетний до книжкової сфери, незалежно від самопозиціювання в науковій спільноті.

Ключові слова: *книга, книжкова справа, книгознавство, книжкова комунікація, об'єкт книгознавства, методологія книгознавчого дослідження, кризовий стан.*

V. Markova

Doctor of Sciences in Social Communications, professor of the Department of Cultural Studies and Media Communication, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, Ukraine

THE CURRENT STATE OF UKRAINIAN BIBLIOGRAPHY: PROSPECTS FOR OVERCOMING THE CRISIS SITUATION

The relevance of the research. Experts ascertain the crisis state of modern book study. We consider it necessary to understand the essence of the crisis as a phenomenon and to understand whether it really is fraught with danger, or vice versa, it can breathe new life into book study in the context of the transformation of book industries in the digital environment.

1 This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

The purpose of our scientific research is to analyze the state of modern book study in Ukraine and outline ways out of the crisis.

The methodology. The study was conducted using the method of analyzing.

The results. The status of modern as a scientific and educational discipline is considered. The following activities are proposed: revision of the object of bibliography, expansion of the scope of scientific research of bibliography due to the “return” of the figures of the author and reader, consideration of book communication and the processes taking place in it in a new communicative reality in integrity and interconnection, without breaking it into separate branches, parallel use as synchrony and diachrony in the analysis of the processes taking place in the book industry, the active involvement of comparative methods of analysis, as well as the productive involvement of the methodological apparatus of other sciences, the return to the socio-communicative approach as the main one in bibliography, the unification of the efforts of all those who in one way or another are involved in book industry, regardless of how they pose themselves in the scientific community.

The scientific topicality. An analysis of the current state of bibliography and the outlined prospects for overcoming the crisis can become a methodological basis for the further transformation of bibliography in the context of digital reality.

The practical significance. The results of the study can be used in the formation of a strategy for the development of bibliography.

Keywords: *book, book case, bibliography, book communication, object of bibliography, methodology of bibliography, state of crisis.*

Актуальність теми дослідження. Для книгознавчого дискурсу останніх десятиріч спільним місцем стала констатація кризового стану книгознавства. Зазвичай дослідники намагаються знайти причини такого стану і пропонують різноманітні шляхи виходу з нього, апелюючи до «золотого» (початок XX ст.) або хоча б до «срібного» (60–70-ті рр. XX ст.) століття книгознавства, коли його статус у науковому співтоваристві був доволі високий. У зв'язку із цим виникає потреба розібратися в сутності кризи як явища і зрозуміти, чи справді вона таїть у собі небезпеку, або ж навпаки — здатна вдихнути нове життя в книгознавство в умовах нової реальності, у якій головними є нові засоби комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що за останнє десятиріччя в Україні було надзвичайно мало праць з теоретичного книгознавства. Серед таких слід відзначити публікації Г. Швецової-Водки, М. Шатрової та автора цієї статті (Швецова-Водка, 2013; Шатрова, 2017; Маркова, 2014; Маркова, 2023). В означених публікаціях науковці намагалися переглянути традиційну структуру книгознавства, його місце серед інших наук, дискутувалося питання базових дефініцій.

Мета статті — проаналізувати стан сучасного книгознавства в Україні й означити шляхи виходу з кризового стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слово «криза» — грецького походження (“κρίσις”), яке означає «рішення, результат». Нині воно має кілька значень, серед яких у всіх етимологічних словниках найпоширеніше

таке: «різкий, крутий перелом у чомусь, важкий перехідний стан» (Криза, б. д.). Тому в наших подальших міркуваннях опираватимемося на цьому значенні. Оскільки криза — це «перехідний стан», то логічним є запитання: «Між чим і чим?» Якщо відповідь на друге «чим?» перебуває у сфері прогнозу і передбачає виключно наші припущення, то відповідь на перше — у галузі історії, яка є цілком доступною для аналізу.

Для правильного розуміння цих процесів необхідно хоча б побіжно розглянути еволюцію гуманітарних наук, у лоні яких, безумовно, сформувалося й книгознавство. Відомий німецько-американський філософ Г. У. Гумбрехт пов'язує появу гуманітаристики з пропозицією В. Дільтея, сформульованою наприкінці XIX століття, — створити новий кластер знання під назвою «науки про дух». Це пов'язувалося із тим, що до цього часу ті дисципліни, які зараз належать до гуманітарних, не виокремлювались з-поміж традиційних наук. На думку філософа, гуманітаристика перебуває вже на етапі свого виділення з традиційних наук і стикається з подвійною травмою — наука змушена постійно доводити свою здатність створювати щось «реальне» і ще водночас актуалізувати запитання: «Про що насправді ми говоримо?». Німецький теоретик зазначав, що лише завдяки постійним обговоренням власне кризи гуманітарні науки змогли зберегтися. Злетом же гуманітарної думки він уважав другу половину XX ст. з її масовим виникненням різноманітних теорій, таких як структуралізм, неомарксизм, неофрейдизм, деконструкція, навколо яких точилися дискусії, причому в основному критичного спрямування, але це було доказом — гуманітарна думка жива. Нині Г.-У. Гумбрехт констатує спад нових теорій і доходить невтішного висновку про те, що «розмірковувати про кризу для гуманітаристики стало способом виживання і, отже, існує ризик, що через це можна пропустити небезпеку нинішньої ситуації. Я гадаю, що якщо гуманітаристика не сприйме цієї кризи серйозно, якщо вона не навчиться уявляти, що світ може існувати без гуманітарних наук, то останні дійсно можуть зникнути» (Гумбрехт, 2016). Не зайвим буде екстраполювати цю ситуацію і на розвиток книгознавства.

Після бурхливого розвитку теоретичного книгознавства в 60-ті — на початку 70-х рр. науковці зосередили свою увагу на суто практичних питаннях, пов'язаних з типологією видань. Таким чином розпочалось перетворення книгознавства на частину документознавства. Але тут слід ще додати, що й плідні 60-ті — початок 70-х рр., заглибившись у теоретизацію, заклали фундамент для перетворення книгознавства багато в чому схоластичної дисципліни, що претендує на комплексність. Це був період бурхливого розвитку історії книги, але вона була ніби сама по собі, поза теорією. Зразком же плідної «співдружності» теорії та історії є напрям історії читання, який розвивається в межах французької школи «Анналів».

Зважаючи, що це був час бурхливого розвитку гуманітарних наук, продуктивним стало б освоєння книгознавцями їхнього інструментарію (це почали здійснювати згодом), натомість вони намагалися створити власний книгознавчий метод. Заради справедливості слід зазначити, що на розвиток книгознавчої думки вплинула комунікативістика, проте екстраполяція її напрацювань здійснювалась у межах схрещення її з діалектичним матеріалізмом.

Крім того, саме в цей період утвердилась точка зору, згідно з якою об'єкт книгознавства є комплексним та включає і книгу, і книжкову справу (остання ж розглядалася як сукупність галузей). Підсумком же всіх цих процесів стало те, що у книгознавстві була забута його гуманітарна складова і воно перетворилося на дисципліну суто практичного спрямування, яке обслуговує потреби книговидавничої та книготорговельної діяльності. Де-юре це було закріплено й у назві наукової спеціальності — «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». В Україні ці процеси були пов'язані зі створенням власної атестаційної системи після відновлення незалежності. Відповідно до наказу Вищої атестаційної комісії України від 13 березня 1997 р., було сформовано комплексну дисципліну «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» (замість окремих «Книгознавство» та «Бібліотекознавство та бібліографознавство»). З 2008 р. ця наукова спеціальність входила до наукової галузі «Соціальні комунікації». Проте, незважаючи на таку чітку вказівку місця книгознавства в певній галузі науки, захист дисертацій, пов'язаних із книгознавчою тематикою, здійснювався в галузі не лише соціальних комунікацій, а й історичних, філологічних, педагогічних наук, що вкотре підтверджує міждисциплінарність цієї дисципліни. Бібліометричний аналіз захищених дисертацій, об'єктом у яких була книга, за період 1992–2015 рр., виконаний О. Пастушенком, засвідчив: серед досліджень — 73 кандидатські та 11 докторських. Якщо ж міркувати про внесок у теоретичне книгознавство, то до таких розвідок автор відносить 6 докторських дисертацій та 14 кандидатських. Тематичне наповнення зазначених праць представлено різними аспектами книжкового пам'яткознавства, місцем книги та книгознавства в системі наукового знання та соціальних комунікацій, зокрема формуванням структури сучасного книгознавства, його об'єкта та предмета, інституалізацією нових книгознавчих дисциплін, що виникають на стику з іншими науками, питаннями книговидання та книг, розвитком електронної книги, книгознавчою історіографією, специфікою окремих видів видань (Пастушенко, 2015). Таким чином, проблемне поле українського книгознавства цього періоду свідчить, що воно розвивалося в системі наук соціально-комунікативного циклу, традиційно тяжіло до історичних досліджень, приділяючи водночас увагу практичним питанням, особливо у зв'язку з освоєнням нової комунікативної реальності.

Примітним є той факт, що в галузі знань «Соціальні комунікації» існувала наукова спеціальність «Теорія та історія видавничої справи та редагування». Тобто із книгознавства тоді було виокремлено ще одну частину, і виходило, що «нерозподіленою» сферою практичного застосування залишилися лише книжкова торгівля.

Нині підготовка докторів філософії та здобувачів вищої освіти на першому й другому рівні (бакалаври, магістри) відбувається за спеціальностями і галузями знань згідно з постановою Кабінету Міністрів від 29 квітня 2015 р. «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти». У цьому документі замість «Книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства» з'явилася нова спеціальність — «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» в галузі знань «Культура і мистецтво». У її назві книгознавча складова взагалі відсутня, як і галузь знань «Соціальні комунікації». Також у цьому переліку з'явилася спеціальність «Видавництво та поліграфія» у галузі знань «Виробництво та технології», а «Видавнича справа та редагування» залишилися лише в межах спеціалізації спеціальності «Журналістика». Аналіз навчальних планів засвідчив, що книгознавство як дисципліна викладання фігурує не в усіх вищезгаданих спеціальностях.

Про невизначеність статусу книгознавства свідчить і відсутність наукових центрів, які займаються його проблематикою та консолідують зусилля книгознавців. Попри те, що в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського функціонує відділ книгознавства, який позиціонує себе як координуючий центр цієї галузі наукових досліджень, насправді він займається історичними дослідженнями. Крім того, тенденцією останніх років стало зникнення кафедр книгознавства у спеціальних навчальних закладах, що також не сприяє активізації книгознавчої думки. Відсутнє і наукове фахове видання, яке охоплювало б усі напрями книгознавства, не проводяться книгознавчі конференції. Зазвичай книгознавча тематика наукових публікацій є у фахових виданнях у вигляді рубрики («Вісник Книжкової палати»), або фахове видання зосереджує свою увагу лише на певній галузі книгознавчих досліджень («Поліграфія та видавнича справа»). На нечисленних наукових конференціях наявні лише книгознавчі секції.

У зв'язку з такою ситуацією відомий український книгознавець Г. Швецова-Водка як узагальнюючу назву для комплексу наук про книжкову комунікацію (або книжкову справу), що забезпечує створення та функціонування книги в суспільстві, пропонує бібліологію. Її аргументами на користь такого терміна є те, що він міжнародний і вже використовувався для позначення комплексної науки про книгу. Крім того, на її думку, це дозволить уникнути небажаних формулювань — «книгознавство у широкому значенні» та «книгознавство у вузькому значенні». Неоднозначним

Г. Швецова-Водка визнає й обсяг «книгознавства у вузькому значенні», оскільки його використовують і щодо загального книгознавства, і щодо комплексу, що включає лише едіціологію та бібліополастику. Тому загальне книгознавство як теорія книгознавства має замінити бібліософія як «метанаука бібліологічного комплексу», а термін «книгознавство» може залишитися лише як назва комплексу дисциплін, що складається з едіціології та бібліополастики, а також історії книги (Швецова-Водка, 2013). Безумовно, такою позицією науковець намагається усунути давні протиріччя між книгознавцями, бібліотекознавцями та бібліографознавцями, оскільки останні вже кілька десятиліть не погоджуються з об'єднанням їх у книгознавчий комплекс. Водночас слід зазначити, що вибір із цієї метою поняття «бібліологія» навряд чи зможе задовольнити всіх, оскільки ще з XVI ст. воно використовувалося в різних країнах для позначення комплексної науки про книгу, і лише у XX ст. спочатку на території Російської імперії, а потім Радянського Союзу було замінено на «книгознавство». А тому повернення його не змінює справи. До того ж відомо, що мова, навіть у межах наукової комунікації, є живим явищем, а тому будь-які, навіть найлогічніші зміни мають «прижитися». Чи є такі перспективи в термінологічних інноваціях Г. Швецової-Водки стане зрозуміло згодом. Нині можна констатувати лише одне: ані спроби перейменувань, ані створення нових метатеорій та складних схем не повернуть нам колишнього почесного статусу книгознавства. І на те є цілком об'єктивні причини, пов'язані з процесами диджиталізації книжкової індустрії, виникненням нових читацьких практик, зміною пріоритетів дозвілєвої діяльності сучасної людини. Тому нинішнє завдання — «вбудувати» книгознавство в умови нової комунікативної реальності; і не самими схемами, що демонструють його місце у структурі наукових знань, а реальними дослідженнями, цікавими та актуальними питаннями, що засвідчують життєздатність книгознавчої думки.

Тому слід зосередити увагу на тому, у якому напрямку потрібно рухатися, щоб книгознавство все ж таки пододало кризу. Для цього передусім слід зрозуміти природу цього стану. Цими питаннями і має зайнятися книгознавство як узагальнююча наука про книгу та її функціонування в суспільстві. На наш погляд, оновлення книгознавчої думки можливе на основі таких положень:

1. В умовах нової комунікативної реальності, у якій традиційна друкована книга, по-перше, співіснує з електронною, а по-друге, сама функціонує вже в новому електронному середовищі, необхідно переглянути об'єкт книгознавства, визначений як «книга та книжкова справа». Слід зазначити, що цю двоїстість завжди критикували. Функціонування книги в новій інформаційно-комунікативній реальності передбачає зовсім нові «правила гри»,

яким уже не відповідає поняття «книжкова справа», сформоване в індустріальну добу розвитку соціальних комунікацій. Тому продуктивним, на нашу думку, стане заміна «книги та книжкової справи» як об'єкта книгознавства на семантично більш ємне — «книжкова комунікація», що більшою мірою відображає реальну ситуацію. Безумовно, це становище потребує додаткового теоретичного обґрунтування, але сприятиме усуненню тієї проблеми, про яку зазначав М. Маклуен: «Ми насправді живемо, так би мовити, міфічно та інтегрально, проте продовжуємо мислити відповідно до старих, фрагментованих просторових і тимчасових зразків доелектричної епохи» (McLuhan, 1964).

2. У зв'язку з тим, що об'єкт книгознавства вмщував книгу як таку та інституалізовані галузі, пов'язані з її створенням, розповсюдженням та споживанням, і автор, і читач були вилучені з дослідницького поля книгознавства. Очевидно, це зумовлювалось прагматичним поглядом на книгознавство, яке розглядалося лише в прив'язці до виробничого циклу. Водночас для книгознавства 20-х рр. ХХ ст. характерним був цілісний погляд на процес функціонування книги в суспільстві, що не вилучає автора та читача. Крім того, в умовах нової комунікативної реальності лише автор, книга та читач є обов'язковими учасниками комунікативного процесу. Тому вважаємо, що їхнє «повернення» не лише суттєво збагатить книгознавчу думку, а й, знову-таки, краще відповідатиме новій комунікативній реальності.

3. Необхідним є також розгляд книжкової комунікації та тих процесів, які в ній відбуваються, в умовах нової комунікативної реальності в цілісності та взаємозв'язку, без розривання її на окремі галузі.

4. З урахуванням того, що більшість теоретичних питань сучасного книгознавства пов'язана з межевою ситуацією в умовах нової інформаційної революції, важливим є розгляд їх у взаємозв'язку з історичною ретроспективою з урахуванням того, що суспільство вже неодноразово переживало подібні пертурбації. Істотно збагатить книгознавчу думку і паралельне використання як синхронії, так і діахронії під час аналізу цих процесів.

5. В умовах постнекласичного етапу в розвитку науки, для якого характерні міждисциплінарні дослідження, потрібні активне залучення компаративних методів аналізу, а також продуктивне залучення методологічного апарату інших наук.

6. Необхідним є повернення до соціокомунікативного підходу як до основного у книгознавчих дослідженнях, що відображає сутнісну природу книги.

Але найголовніше — це об'єднання зусиль усіх, хто тим чи іншим чином причетний до книжкової сфери, незалежно від того, як саме вони позиціонують себе в науковій спільноті.

Висновки. Продуктивність дискурсу сучасної кризи полягає в тому, що представники наукової спільноти так чи інакше під час обговорення акцентують на тих проблемах, з якими стикається сфера, і пропонують шляхи їх подолання. У зв'язку із цим можна сподіватися, що книгознавчі розвідки буде продовжено.

Перспективою подальших досліджень має стати висвітлення дискусійних питань щодо об'єкта книгознавства, методології книгознавчих досліджень.

Список посилань

- Гумбрехт, Х. У. (2016). «Башня из слоновой кости»: о будущем гуманитарного образования. *Койнонія. Філософія іншого та богослов'я спілкування*, 55, 13–26.
- Криза. (б.д.). В *Академічний тлумачний словник (1970–1980)*. Відновлено 18 січня, 2023 з <http://sum.in.ua/s/kryza>
- Маркова, В. (2023). До питання про об'єкт книгознавства. *Вісник Книжкової палати*, 6, 48–52.
- Маркова, В. (2014). Дискусійні проблеми сучасного книгознавства. *Вісник Книжкової палати*, 10, 38–41.
- Пастушенко, О. (2015). Теорія книги в сучасних дисертаційних дослідженнях з книгознавства в Україні. *Бібліотечний вісник*, 2, 23–26.
- Шатрова, М. (2017). Теорія книгознавства на початку XXI століття. *Вісник Книжкової палати*, 1, 3–5.
- Швецова-Водка, Г. (2013). Місце бібліології в системі наукового знання. *Бібліотечний вісник*, 4, 3–9.
- McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. McGraw Hill.

References

- Gumbrecht, H. U. (2016). “Ivory Tower”: about the future of humanitarian education. *Koinonnia. Filosofia inshoho ta bohoslovia spilkuвання*, 55, 13–26. [In Russian].
- Crisis. (n.d.). In *Academic explanatory dictionary (1970–1980)*. Retrieved 18 January, 2023 from <http://sum.in.ua/s/kryza> [In Ukrainian].
- Markova, V. (2023). To the question of the object of book studies. *Visnyk Knyzhkovoї palaty*, 6, 48–52. [In Ukrainian].
- Markova, V. (2014). Controversial issues of modern book studies. *Visnyk Knyzhkovoї palaty*, 10, 38–41. [In Ukrainian].
- Pastushenko, O. (2015). The theory of the book in modern dissertation research on bibliography in Ukraine. *Biblioteknyi visnyk*, 2, 23–26. [In Ukrainian].
- Shatrova, M. (2017). Theory of bibliography at the beginning of the XXI century. *Visnyk Knyzhkovoї palaty*, 1, 3–5. [In Ukrainian].
- Shvetsova-Vodka, H. (2013). The place of bibliology in the system of scientific knowledge. *Biblioteknyi visnyk*, 4, 3–9. [In Ukrainian].
- McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. McGraw Hill. [In English].